

РИТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТЕКСТУ

У статті розглядається проблема визначення та обґрунтування риторичних аспектів тексту в контексті реалізації текстоцентричного принципу вивчення української мови в загальноосвітній школі.

Ключові слова: текст, текстоцентричний принцип, риторика, риторичний аспект.

Сьогодні ознаменувалося підвищенням інтересом учених і педагогів-практиків до проблематики культури спілкування, комунікативної й риторичної культури. Це не випадково, адже стан комунікативної культури суспільства, рівень мовної, комунікативної й риторичної компетентностей особистості є відображенням рівня духовності й моралі суспільства в цілому.

Оновлена програма з української мови (термін "оновлена" належить Г. Шелеховій) маніфестує пріоритетну ідею курсу української мови в основній школі – забезпечення інтенсивного мовленнєвого розвитку учнів з метою формування в учнів комунікативної компетентності як предметної і ключової водночас [14, с. 32–33]. Окреслена мета, за задумом авторів програми, має бути реалізована комплексно, оскільки в змісті шкільного курсу української мови наявна риторична складова: передбачено вивчення окремих відомостей з риторики та риторичного аспекту тексту.

Варто зазначити, що ні пояснювальна записка програми, ні супровідна стаття Г. Шелехової не містять роз'яснень і деталізації смислу риторичної складової шкільної мовної освіти. З огляду на те, що оновлена програма з української мови набрала чинності, вважаємо за необхідне дослідити окреслену проблему.

Текст як складне й багатомірне інструментальне поняття знаходиться в центрі лінгвістичної, лінгводидактичної й риторичної наукової думки. Дослідження ґрунтується на працях лінгвістів (М. Бахтін, Н. Белова, І. Гальперін, Ю. Лотман, Л. Мацько, В. Різун, В. Русанівський, В. Тюпа), фахівців з риторики (Д. Александров, О. Волков, О. Ворожбітова, О. Зарецька, А. Князьков, Р. Лахманн, Х. Перельман, Г. Почепцов, І. Стернін, В. Тюпа), лінгводидактів (Н. Голуб, З. Курцева, Т. Ладиженська, А. Михальська, С. Мінеєва, М. Пентиліук).

Риторика є наукою успіху, успішного й ефективного спілкування, вона є текстотворчим вченням, досліджує текстотворення й аспект реалізації текстів в умовах реального мовлення, у комунікативних актах різних рівнів. Учні, на думку М. Пентиліук, опановуючи риторику, "одночасно повинні володіти навичками структурної організації тексту та умінь подати навчальну чи іншу інформацію в описовому чи розповідному вигляді, у формі міркувань, роздумів в тому чи іншому стилі [9, с. 87]". Саме риторичні аспекти тексту в контексті шкільної мовної освіти, на нашу думку, вимагають деталізації й уточнення.

Мета статті – дослідити проблему визначення та обґрунтування риторичних аспектів тексту в контексті реалізації текстоцентричного принципу вивчення української мови в загальноосвітній школі.

У контексті нашого дослідження серед принципів організації навчання української мови в основній школі відповідно до оновленої програми виділяємо текстоцентричний принцип, який передбачає "засвоєння мовлених знань і формування мовленнєвих умінь і навичок на основі текстів, усвідомлення структури тексту й функцій мовних одиниць у ньому" [14, с. 34–35]. Новим у програмі є те, що риторичний аспект тексту передбачено вивчати в процесі реалізації мовної змістової лінії програми під час засвоєння мовних одиниць. "Риторичне", на думку Р. Лахманн, має розглядатися "як мовленнєва практика" [5, с. 6]. Отже, текст як риторична складова змісту навчання мови об'єднує мовну й мовленнєву змістові лінії.

Текст є комплексним об'єктом низки наукових дисциплін – лінгвістики, поетики, стилістики, літературознавства, соціолінгвістики, лінгвістичної прагматики і, безумовно, риторики. Текст завжди був основою риторики, а риторика, на думку В. Тюпи, вивчає живу практику спілкування, є наукою про природу людського спілкування, про комунікативну практику людського спілкування. Автор стверджує, що текст із риторичних позицій "має розглядатися як явище інтерактивне, тобто передбачати певну стратегію взаємодії" [12]. Подібні твердження висловлює Н. Голуб, вважаючи текст формою комунікації, одиницею комунікативної взаємодії [2, с. 175, 183]. А О. Зарецька зазначає, що текст посідає "третій рівень комунікативної четвірки: Мета – Замисел – Текст – Реакція" [3, с. 299]. На основі зазначеного виділяємо аспект спілкування як риторичний.

Центром сучасної загальної риторики (за А. Михальською) є той шлях від думки до слова, який у класичній традиції описувався як сукупність трьох етапів: винайдення змісту, розташування винайденого в потрібному порядку, словесне вираження [6, с. 35]. Результатом "ословлення" думки є саме текст як засіб реалізації комунікативної мети. Риторика, на думку Н. Голуб, є наукою текстотворчою, а сам процес текстотворення як головний елемент риторики – це "комунікативна діяльність суб'єкта, що формує текст" [2, с. 175]. Подібні судження висловлені в словнику-довіднику з педагогічного мовленнєзнавства: риторика посідає одне з чільних місць у комплексі міждисциплінарних уявлень про механізми утворення тексту [8, с. 248]. Зазначені міркування науковців стали підставою для виокремлення аспекту текстотворення як риторичного. На нашу думку, до риторичного аспекту текстотворення варто віднести античне вчення про риторичне дерево (деревні частини співвіднесені з частинами ораторського виступу), про що детально писав Д. Александров [1, с. 44].

Комунікативна поведінка людини реалізується в текстах. За твердженням В. Тюпи, у текстах виявляються комунікативні події соціокультурної взаємодії свідомості людей, породжені їх комунікативною поведінкою. "Як вияв риторичного трикутника Арістотеля, у будь-якому тексті знаходить вияв тріада – мета (метасуб'єкт; хто говорить; фігура мовця), предмет (метаоб'єкт; що говорить; зміст), ситуація висловлювання (метаадресат; до кого говорять; аудиторія)" [13, с. 66–67]. Науковець стверджує, що будь-який текст – "це система маніфестацій певної риторичної поведінки в певній комунікативній ситуації" [12]. Отже, риторичним є аспект мовленнєвої ситуації.

Аналіз фахових праць О. Волкова, Ю. Лотмана, А. Михальської, Г. Почепцова, В. Різуна та ін. став підставою для виокремлення в теорії тексту таких риторичних аспектів: діалогу, кросскультурного спілкування, полемічного мовлення, стимулювання, інформування, аргументації, оралізації.

Текст, відповідно до міркувань Н. Голуб, має впливовий і переконливий характер [2, с. 167]. Як зазначає В. Різун, текст у будь-якій формі виконує роль засобу впливу на маси, адже "текст – це слово для справи" [11]. На думку науковця, у комунікативному плані структура тексту має відповідати чинникам впливу: 1) ситуації написання й сприймання тексту; 2) мотиву діяльності, у яку включена комунікація; 3) комунікативній меті; 4) комунікативному смислу тексту. Вплив і переконання – дії двобічні, отже, текст є соціальним феноменом. Ця теза співвідноситься з думкою Г. Почепцова: "Текст є одним із соціальних чинників впливу" [10, с. 130].

Свій науковий доробок З. Курцева присвятила обґрунтуванню вчення про мовленнєвий вчинок (текст – мовленнєвий вчинок; тексти – демонстрація позитивних і негативних мовленнєвих вчинків). На думку науковця, мовленнєвий вчинок "являє собою навмисно створене висловлювання, що відображає моральну позицію комуніканта, мета якого – впливати на адресата (зокрема, на себе) у кризовій ситуації спілкування (вплинути на думку, ставлення, прийняття рішення тощо)" [4, с. 13]. Наведене визначення звучить в унісон із трактуванням мовленнєвого вчинку А. Князькова: "Мовленнєвий вчинок – елементарна, мінімальна одиниця мовленнєвої поведінки, у результаті якого здійснюється вплив на адресата, що призводить до змін його поведінки або його картини світу" [8, с. 194]. Отже,

текст як продукт мовлення варто розглядати як мовленнєвий вчинок у контексті впливу продуцента на адресата й на самого себе. На підставі висвітленого виокремлюємо риторичний аспект впливу.

Варто зазначити, що риторичні аспекти впливу й текстотворення взаємопов'язані, адже кожен із компонентів тексту виконує певну функцію: характеристики (опису), розповіді, пояснення (аргументації), трансляції роздумів автора, його цілей і задач, призначення чи структури тексту [8, с. 89]. З іншого боку, аспект впливу пов'язаний із реалізацією виховної й розвивальної функцій риторики, про що слушно зауважував В. Різун: "Серед інших важливих функцій, які пов'язані безпосередньо з реалізацією головної комунікативної функції впливу на людину, необхідно назвати функцію формування поглядів читача, аферентну функцію і закличну функцію" [11].

Дотичним до риторичного аспекту впливу є аспект ефективності мовлення, а, отже, і тексту. Як зазначає А. Михальська, предметом сучасної загальної риторики є "загальні закономірності мовленнєвої поведінки, що діють у різних ситуаціях спілкування, сферах діяльності, і практичні можливості їх використання для того, щоб зробити мовлення ефективним". Здобувач риторичної освіти, на думку автора, оволодіває майстерністю ефективного мовлення [6, с. 35]. Задля досягнення бажаного прогнозованого ефекту, відповідно до висновків В. Різун, у текстах використовують експресивні засоби – актуалізатори уваги: емоційно-експресивні слова (вплив на емоції), цікаві факти (утримання уваги, створення ефекту очікування шляхом нанизування уже відомих фактів, після яких має йти несподівана розв'язка) тощо [11].

Підставою для окреслення аспекту ефективності мовлення як риторичного є також той факт, що, відповідно до концепції Т. Ладженської, провідною метою шкільної риторики є навчання успішному (ефективному) спілкуванню. На думку авторського колективу науково-методичної праці "Методика шкільної риторики", ефективне спілкування – "це результативне спілкування, за якого реалізується комунікативний намір, вирішується комунікативна задача як практичного, так і духовного плану" [7, с. 13].

Новації в оновленій програмі з української мови для основної школи (5–9 класи) вважаємо вкрай позитивними. Риторична складова шкільної мовної освіти розширена, поглиблена й набула чітко окреслених обрисів. Передбачене вивчення риторичного аспекту тексту в контексті реалізації текстоцентричного принципу сприятиме інтеграції та взаємопроникненню змісту мовленнєвої й мовної змістових ліній програми й має забезпечити досягнення не лише окресленого в документі результату – комунікативної компетентності як предметної і ключової, – а й риторичних результатів – риторичних умінь і риторичної компетентності учнів.

Аналіз науково-методичної літератури із заявленої проблематики дав змогу виокремити й обґрунтувати такі риторичні аспекти тексту: 1) загальними є аспект спілкування, аспект текстотворення, аспект мовленнєвої ситуації; 2) серед загальних ключовими (провідними, генеральними, стратегічними) є аспект впливу та аспект ефективності мовлення; 3) частковими (такими, що виявляються в текстах фрагментарно, або знаходять прояв в окремих текстах) є аспекти діалогу, кросскультурного спілкування, полемічного мовлення, стимулювання, інформування, аргументації, оралізації.

Перспективи подальших розвідок у дослідженні заявленої проблематики вбачаємо в опрацюванні методичних особливостей вивчення риторичного аспекту тексту в процесі здобуття учнями загальноосвітніх шкіл україномовної освіти, у розробці конкретних методик і технологій формування у школярів риторичних умінь і риторичної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Д. Н. Риторика : учеб. пособ. для вузов / Д. Н. Александров. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 534 с.
2. Голуб Н. Б. Риторика у вищій школі : монографія / Н. Б. Голуб. – Черкаси : Брама-Україна, 2008. – 400 с.

3. Зарецкая Е. Н. Риторика : теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – [4-е изд.]. – М. : Дело, 2002. – 480 с.
4. Курцева З. И. Коммуникативно-нравственный аспект риторического образования : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра пед. наук : 13.00.02 "Теория и методика обучения и воспитания" (русский язык) / Курцева Зоя Ивановна ; Государ. образоват. учрежд. высш. проф. образования "Московский педагогический государственный университет". – М, 2011. – 46 с.
5. Лахманн Р. Демонтаж красноречия : риторическая традиция и понятие поэтического / Рената Лахманн. – [пер. с нем. Е. Аккерман, Ф. Полякова]. – С.-Пб. : Академический проект, 2001. – 368 с.
6. Михальская А. К. Основы риторики : мысль и слово : учеб. пособ. для учащихся 10–11 кл. общеобразоват. учреждений / А. К. Михальская. – Москва : Просвещение, 1996. – 415 с.
7. Обучение общению : методика школьной риторики : [учеб. пособ. для педагогов, студентов педвузов, преподавателей и слушателей системы повышения квалификации] / Т. А. Ладыженская, Н. В. Ладыженская, З. И. Курцева, Н. И. Махновская, Е. В. Бунеева, Ф. А. Новожилова, Т. М. Ладыженская ; под. ред. Т. А. Ладыженской. – М. : Баласс, 2013. – 144 с.
8. Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков]. – [под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Флинта ; Наука, 1998. – 312 с.
9. Пентилюк М. Формуючи риторичну особистість : текст як основа формування риторичних умінь і навичок учнів / Марія Пентилюк // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – № 5 (68). – С. 84–91.
10. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для професіоналов / Почепцов Г. Г. – [изд. 6-е]. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2005. – 640 с.
11. Різун В. В. Аспекти теорії тексту [Електронний ресурс] / В. В. Різун // Нариси про текст / А. І. Мамалига, В. В. Різун, М. Д. Феллер. – Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=138>. – Заголовок з екрану.
12. Тюпа В. И. Коммуникативные стратегии культуры и гуманитарные технологии // Коммуникативные стратегии в гуманитарном знании [Электронный ресурс] / В. И. Тюпа. – URL: <http://window.edu.ru/resource/232/64232>. – Заголовок с экрана.
13. Тюпа В. И. Основания сравнительной риторики / В. И. Тюпа // Критика и семиотика. – 2004. – Вып. 7. – С. 66–87.
14. Українська мова : 5–9 класи : програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 1. – С. 32–54 ; 2013. – № 2. – С. 38–59.

Нищета В.А.

РИТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТА

В статье рассматривается проблема определения и обоснования риторических аспектов текста в контексте реализации текстоцентрического принципа изучения украинского языка в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: текст, текстоцентрический принцип, риторика, риторический аспект.

Nischeta V.A.

RHETORICAL ASPECT OF THE TEXT

The problem of the defining and renewing of rhetorical aspects of text in the context of realization of text-central principle of Ukrainian language study in general school is considered in the article.

Key words: text, text-central principle, rhetoric, rhetorical aspect.